

ÜZERLİK

Prof.Dr. Şükrü Halûk Akalın

Nazar, kaynağı tarihin derinliklerine kadar uzanan bir halk **inancıdır**. Eski Yunanlılar'dan Romalılar'a, Budistler'den Hindular'a, **Moseviler'den** Müslümanla'ra kadar bütün topluluklarda bu inancın bulunduğunu görüyoruz (1).

Kendisini pek çok tehlikeden korumasını bilen insanoğlu; kaza, **hastalık**, ölüm getireceğine inandığı nazardan da korunmak amacıyla **çeşitli** koruyucu nesnelere sarılmıştır. Topluca nazarlık olarak adlandırdığımız koruyucu nesnelere, nazara inan bütün topluluklarda **hemen** hemen birbirinin aynidir.

Halkımız tarafından da kullanılan nazarlıklar arasında mavi boncuk, yedi delikli boncuk, kendiliğinden delinmiş taş, eski süpürge, **sarımsak**, kartal pençesi, hurma çekirdeği, sarı kehribar, yumurta **kabuğu**, kurban gözü, geyik boynuzu, öküz boynuzu, at kafası, çörek otu, günlük, kuru karanfil ve üzerliği sayabiliriz.

Bu sıraladığımız nazarlıkların bazıları evlere asılmakta, bazıları üstte taşınmakta, bazıları da bağ, bahçe ve tarlalarda bulundurulmaktadır. Çörek otu, günlük, kuru karanfil ve üzerlik ise nazara karşı yapılan tütsüde kullanılmaktadır. Ayrıca, üzerlikten yapılan nazarlıklar evlere de asılmaktadır.

Üzerlik otu (peganum harmala) yabancı kimyongiller (zygophyllaceae) familyasına dahil bir bitkidir. Çiçekleri beyaz renktedir. Taç yaprakları 4-5 tane olabilmekte, boyu 60-70 cm. ye kadar çıkabilmektedir. Meyveleri kapsül içindedir. Yaprakları almaşık* ve yapışkandır. Bazı türlerinde yapraklar benekli olabilir. Genellikle kumlu, taşlık ve kurak yerlerde yetişir (2).

Halk arasında yaygın bir inanca göre üzerlik otu, şehit kanı dökülmüş topraklarda yetişmektedir. Aslında bu inançta biraz

* Almaşık yaprak: Sapın iki yanında karşılıklı değil de aralıklı olarak bir sağda bir solda bitmiş yapraklar.

(1) Anabritannica, İstanbul, 1991, c. 16, s.427.

(2) Türk Ansiklopedisi, Ankara, 1984, c.33, s.226.

gerçek payı da yok değildir. Üzerlik otu, fosfatlı toprakları çok sever . Bunun için de fosfatlı toprağın bol olduğu mezarlıklarda yetişir.

Üzerlik otu eskiden beri çeşitli tedavilerde kullanılan bir bitkidir. Hititlerde ilaç yapımında kullanıldığını biliyoruz (3). I. yüzyılda Dioscorides üzelik otundan yararlanmıştır (4). Çok daha eskiden Hindistan'da üzerlikten solucan düşürücü ilaç yapılmış, üzerlik narkotik olarak kullanılmıştır (5). Zehirlenmelere, yılan sokmasına karşı panzehir yapımında üzerlikten yararlanılmıştır (6). Yunanlılar ve Romalılar üzerlik otunu ishallerle karşı mide kuvvetlendirici olarak kullanmışlardır (7). Bugün modern tıpta da üzerlik, solucan düşürücü ve narkotik harmin, merkezi sinir sistemi uyarıcısı olarak kullanılır (8).

Çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmasının yanısıra erkekte cinsel gücü artırıcı macunların hazırlanmasında da üzerlikten faydalanılmıştır. Tohumlarının balla karıştırılması sonucu elde edilen bir macun, eski toplumlarda uzun süre cinsel gücü artırıcı madde (afrodizyak) olarak kullanılmıştır (9).

Üzerliğin tohumlarında harmalin, harmin, harmalol ve peganin adlı alkaloidler ve eterik yağ bulunmaktadır (10).

Ayrıca tohumlarından kırmızı renkli bir boya maddesi elde edilebilmektedir (11).

---

(3) Zeki Çıkman, Folklorumuzda ve Edebiyatımızda Göz, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1977, s.57

(4) H. Ertem, Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolusunun Florası, Ankara, 1974, s. 54

(5) Müjgan Üçer, Üzerlik, Sivas Folkloru dergisi, yıl I, sayı 6, s. 3

(6) Üçer, agm, s. 3

(7) Türk Ansiklopedisi, c. 33, s. 226

(8) Pars Tuğlacı, Okyanus Ansiklopedik Sözlük, İstanbul, 1971, c. VI, s. 2934

(9) ; car, agm, s. 3

(10) Okyanus Ansiklopedik Sözlük, c. VI, s. 2964;

Anabritannica, c. 16, s. 427; Türk Ansiklopedisi, c.33 s.226

(11) Okyanus Ansiklopedik Sözlük, c. VI, s. 2964

Üzerlik otu ülkemizde en çok Ankara, Kayseri, Niğde, Erzincan v« Konya illerinde yetişir (12). Dünyada en fazla yetiştiği yerler ise **Asya**, Afrika ve Amerika kıtalarıdır (13).

Üzerlik Kelimesinin Kökeni

Bildiğimiz kadarıyla bugüne kadar üzerlik kelimesinin kökeni üzerinde ciddi olarak durulmamıştır. Türkçenin köken bilgisi sözlüklerinde de kelimenin nereden geldiğine dair açıklayıcı bilgilere rastlamıyoruz.

Üzerlik otunun, nazara karşı insan üzerinde taşınması; tütsünün nazar değdiği inanılan kişilerin üzerine tutulması ve küçük çocukların tütsünün üzerinden geçirilmesi sebebiyle *üzeri+lik şeklinden orta hece ünlüsünün düşmesiyle kelimenin türediği düşünülebilir. Nitekim **Sivas** Folkloru dergisinde yayımlanan bir yazısında Müjgân Üçer, kelimenin bu şekilde türemiş olabileceğini belirtir (14).

Ancak, kelimenin eski metinlerimizde **yüzerlik** (şeklinde geçtiğini görüyoruz:

Kişi anber yüküne olsa mâlik

Ayıptır ger dütüürse yüzerlik

İşk-nâme, 98-2

Kızıl üzüm ve büber ve yüzerlik tohumu, her birinden beraber alalar.

Müntehabü'ş-Şifa, 87

Harmel (Ar.) : Yüzerliktir, galiz hırıltı keser.

Müfredat-ı Ibn Baytar Tercümesi, 51

Sepend (Fa.) : Yüzerlik, harmel mânâsına ki yaramaz gözden ötürü tütsü ederler.

Camiü'l-Fürs, 84-1

Espend (Fa.) : Yüzerlik tohumu, sipend dahi derler, isabet-i ayn def'i için ateşte buhur ederler.

Burhan-ı Katı" Tercümesi,62 (15)

---

(12) A. Baytop, Tıbbi Bitkiler Atlası, İstanbul, 1985, s. 150; Türk Ansiklope disı, c. 33, s. 226

(13) Türk Ansiklopedisi, c. 33, s. 226Müntehabü'ş-Şifa,87

(14) Üçer, agm, s.6

(15) Tarama Sözlüğü, TDK yayını, Ankara, 1972, c. VI, s. 4783

Dîvân'da, söz konusu bitkiye sadece Oğuzların **yüzerlik** adını verdiğini yazan Mahmud-el-Kâşgarî, bitkinin Kâşgar dilinde **yıdıg ot**, Uç ve Barsgan dillerinde ise **eldrük** ve **ilrük** olarak adlandırıldığını belirtmektedir:

YIDIG yıdıg "Stinking (muntin), " of anything. YDIG'UT yıdıg ot "Rue (harmal)" dialect of Kâşgar; in the dialect of Uc and Barsgan it is called İDRUK ildrük and in that of Oğuz YUVZ'ARLK yüzerlik (16).

Bölge ağızlarında kelimenin **üzerlik**, **üzerik**, **üzerrik**, **üzeryih** (17) şekillerinin yanı sıra **yüzerlik**, **yüzelik**, **yüzellik** (18) şekillerinde de kullanıldığını görüyoruz.

Türkiye Türkçesinin de yer aldığı Oğuz grubunda ön seste y- türemesi çok görülen bir ses olayı değildir. Eski Türkçe döneminde ön seste y- türemesi olayı görülmüştür.

em > yem "ilaç"   inçke > yinçke "ince"
ir > yir "müzik, şarkı"   ir > yir "kuzey" (19)

Ancak, bu türemenin Oğuz grubu için söz konusu olmadığı, Kâşgarlı'dan beri bilinmektedir (20).

Bazı bölge ağızlarımızda ön seste y- türemesi olayı görülmektedir. Ancak, bu olay bir kaç örnekle sınırlıdır:

inmek > yinmek (21)

-
- (16) Mahmud al-Kaşgari, Compendium of the Turkic Dialects Divan Lügat at-Türk, (yay. R.Dankoff, J.Kelly), Harvard, 1982, c. II, s. 152
(17) Derleme Sözlüğü, TDK yayını, Ankara, 1979, c. XI, s. 4085
(18) Derleme Sözlüğü, c. XII, s. 4336
(19) A von Gabain, Eski Türkçenin Grameri, (Çev. M. Akalın), TDK yayını, Ankara, 1988, s.39
(20) Körösi Csoma Archivum, Budapeşte, s.38'den aktaran A.von Gabain, age, s. 128, 20. not
(21) M. Ergin, Türk Dil Bilgisi, İÜ Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul, 1972, s. 52

Türkiye Türkçesi ağızlarında ön seste y- türemesi olayından çok, başta y- düşmesi olayı görülmektedir. Özellikle Güneydoğu ve Doğu Anadolu ağızlarında ve Azeri Türkçesinde ön seste y- düşmesi olayına çok sık rastlanır:

yüce > üce
yüz > üz
yıl > il
yılan > ilan, ilan (22)

Şu halde, **yüzerlik** kelimesindeki ön ses y-'nin türeme bir ses olmadığını açıklıkla söyleyebiliriz. Kelimenin asıl şeklinin eski metinlerimizde geçtiği şekilde **yüzerlik** olduğu anlaşılıyor. Daha sonraki dönemlerde kelimenin başındaki y- ünsüzü düşmüş, böylece kelime üzerlik şekline gelmiştir.

Bu noktada, bir tıp kitabı olan **Edviye-i Müfrede'de** rastladığımız önemli bir kayıttan söz etmek istiyoruz.

Eserin i. bölümünde (1a-46b) tek başına ilaç olarak kullanılabilen bitkiler, yiyecekler, içecekler alfabetik bir sıralama içerisinde verilmiştir. Bu sıralamada **üzerlik otu'nun** yeri dikkati çekmektedir. **Üzerlik otu**, (elif) harfi ile başlayan bitkiler arasında yer almıştır. Bu durumda kelimenin (**dUjjj l**) şeklinde yazılması gerekirken, (**^jyy.**) şeklinde yazıldığını görüyoruz. Bu değişikliğin müstensih tarafından yapıldığı anlaşılıyor. Müstensih, (**dÜjjj 1**) şeklinde yazılan ve ilk harfi de (elif) olduğu için (elif) harfi altında sıralanan bitkinin asıl adının **yüzerlik** olduğunu bildiğinden alfabetik sıralamayı bozma pahasına kelimeyi, doğru şekliyle (**<AJjj->**) **yüzerlik** olarak yazmıştır (23).

---

(22) M. Ergin, Azeri Türkçesi, İÜ Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul, 1971, s. 90-91

(23) Mustafa Canpolat, Değerli bir tıp eseri Edviye-i Müfrede, DTCTF, Türkoloji Dergisi, c. V, sayı 1, s. 27

Bu düzeltme, bize **yüzerlik** şeklinin yanı sıra **üzerlik** şeklinin de kullanıldığını gösteriyor. Metinlerimizde pek sık geçen bir kelime olmadığı için, **üzerlik** şeklinin hangi dönemde ortaya çıktığını söyleyemiyoruz. Ancak, kelimenin uzun süre **yüzerlik** olarak aslı şekliyle kullanıldığını: sonradan başta y- ünsüzü düşmesiyle **üzerlik** şeklinin ortaya çıktığını; iki şekil bir arada kullanılırken **üzerlik'in** yaygınlaştığını buna karşılık **yüzerlik'in** yaygınlık alanının gittikçe daraldığını söyleyebiliriz. Bugün de iki şeklin bir arada kullanıldığını, fakat **üzerlik** şeklinin daha yaygın olduğunu görüyoruz.

Clauson, köken bilgisi sözlüğünde **üzerlik** maddesinden **yüzerlik** maddesine yaptığı göndermede, kelimenin addan veya somut bir varlığın tanımlanmış adı olan yüzer gödeşinden yapıldığını belirtiyor. Ancak, bu gövdenin yüzer (yüz+er) veya yüz- ile açık bir anlam ilişkisi olmadığını da hemen açıklama gereği duyuyor:

yü:ze:rlık 'the plant rue, peganon harmala'; Den. N. (Conc. N)
fr. yü:ze:r, but there is no obvious semantic connetion w.
yüzer or 1 or 2 yüz-. Survives only (?) SW Az. üzerlik; Osm.
yüzerlik/üzerlik. Cf. ildrük Oğuz XI Kaş. III 12 (yıdığ) : Kıp.
XIV al-harmal 'rue¹ yüzerlük Bul. 7,3; Osm. XIV to XVI
yüzerlik occurs in several texts, mostly dict. translating Ar.
harmal or Pe. sipand (and the like) 'wild rue' (24).

Martti Räsänen'in köken bilgisi sözlüğünde ise kelimenin sadece açıklaması yapılmış, kökeni konusunda bilgi verilmemiştir:

Üzârlık, Jüzârlık 'Raute (eine Pflanze)' 'die Samenkörner verschiedener Pflanzen, die zur Raucherung bei der Heilung von Krankheiten verwendet werden¹ (25).

---

(24) Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkich, Oxford, 1972, s. 988

(25) Martti Rasanen, Versuch Eines Etymologischen VVörterbuchs Der Türksprachen, Helsinki, 1969, s. 524

W. Radloff'un sözlüğünde de kelimenin açıklaması yer almaktadır :

☞ Ruta (rastenie)- die Raute (eine Pflanze); üzerlik tokumu simya rutı - der Same der Raute (26).

Yüzerlik maddesinde ise kelime **yüz+er+lik** şeklinde gösterilmiş, kelimenin kökü aydınlatılmamıştır (27).

Köken bilgisi sözlüklerinde kelimenin nasıl türediğine dair tatmin edici bir bilgi edinmemize rağmen, halk arasında kelimenin kökeni üzerine çeşitli açıklamalarda bulunulduğunu görüyoruz. Otun tütsüsünün insana yüz iyilik getireceğine inanılması sebebiyle kelimenin yüz eyilik; tütsünün yüze ve ele tutulması sebebiyle yüz(lük) ellik; ottan cinsel gücü artırıcı macun yapımında yararlanılması sebebiyle yüz erlik vb... Ancak, bunların birer halk yakıştıması (etymologie populaire) olduğu açıktır.

Kelimenin kökeni üzerinde durabilmek için bölge ağızlarımızdaki ve Türk diyalektlerindeki şekilleri incelemek yararlı olacaktır.

Anadolu ve Rumeli ağızlarında üzerlik otu için **sipend, sipendan, isfend, mahmurçiçeği, nazarotu, sarı sarmısak, yabani sedef otu** ve **ilezik** (28) gibi çeşitli adlar kullanılmaktadır. Bu adlardan **isfend, sipendan** Farsça **sipend** kelimesinin halk ağzından bozulmuş şeklidir. Bu adlar içerisinde **ilezik** dikkatimizi çekiyor. Konya'nın Kadınhanı ilçesine bağlı Kurthan köyünden (29) derlenmiş olan bu kelimenin, Divan'da yer alan **ilrük** ve **eldrük** kelimeleri ile ilgili olduğu anlaşılıyor.

Çağdaş Türk diyalektlerinde de bitkinin çeşitli şekillerde adlandırıldığını görüyoruz:

Azeri Türkçesinde **üzerlik** (30), Türmencede **üzerlik, isvent**

---

(26) W. Radloff, Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte, Petersburg, 1893-1911, b. 1893

(27) Radloff, c. III

(28) Ingeborg Hauenschild, Türksprachige volksnamen für Kräuter un Stauden, Wiesbaden, 1989, s.123

(29) Derleme Sözlüğü, c. VII, s. 2521

(30) Rusça-Azerbaycanca Lügat, c. I, Baku, 1956, s. 209; Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti, c. IV, s. ; Hauenschild, s. 123

ve **adraspan** (31); Kazakçada **adiraspan** (32), **andız** (33); Doğu Türkistan Kazakçasında **ajerek ve tüyejaperak** (34); Kırgızcada **adıraşaman** (35) ; **ısırik** (36); Kırım Tatarcasında **özerlik** (37); Uygurcada **edrasman** (38) ; Doğu Türkistan Uygurcasında **adirasman.gül asman** (39); Özbekçe'de **ısırik** (40), **adrespan, isvent, yuzarlık** (41).

Söz konusu bitki Türkiye Türkçesinden başka Azerice ve Türkmençe'de **üzerlik**, Kırım Tatarcasında **özerlik** ve Özbekçede **yuzarlık** olarak adlandırılmaktadır. Kazakça, Kırgızca, Uygurca ve Özbekçede ise **adraspan, adıraşman** gibi farklı şekiller karşımıza çıkmaktadır.

Özbekçedeki **ısırik** şekli **is** ad kökünden türetilmiştir. Bitkinin tütsü yapılarak kullanılmış olmasından dolayı bu adı alması tabiidir. Kâşgâr dilindeki **yıdıg ot** adı da yaydığı koku sebebiyle bitkiye verilmiştir.

Yüzerlik ve üzerlik kelimelerinin kökenini aydınlatılabilmek için her şeyden önce bitkinin türüne bir açıklık getirmek gerektiği kanaatindeyiz.

-
- (31) Rusça-Türkmençe Sözlük, Moskova, 1986, c. I. I, s. 210; Hauenschild, s. 123
- (32) Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi, c. I Almatı, 1959, s. 271; Hauenschild, s. 123
- (33) Orusça-Kazakça Sözdik, Almatı, 1981, c. II, s. 292
- (34) Hauenschild, s. 123
- (35) E. Abduldaev, D. Isaev, Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sözdüğü, Frunze, 1969, s.20; Hauenschild, s. 123.
- (36) Kırgızistan'ın Oş ve Özgen şehirlerinden Türkiye'ye akrabalarını ziya rete gelen Kırgızların adıraşman kelimesi yerine ısırik kelimesini kullandığını tespit ettik. Bu kelime, Özbekçedeki ısırik şekli ile benzerlik gösteriyor. Nitekim Kırgızcada is kökünden türetilmiş kelimeler vardır: ıstaluv «dumana tutularak kurutulmuş»; ıstav <<duman peyda etmek, dumanda kurutmak» bkz. Kırgızca Sözlük, s. 324. Radloff sözlüğünde de Kırgız, Sagay, Koybal Türkçelerinde is; Altay, Teleüt, Şor Türkçelerinde iş şeklinde kelimenin yer aldığını görüyoruz bkz. Radloff, b. 1384, 1400. (37) Hauenschild, s. 123
- (38) Hauenschild, s. 123
- (39) Hauenschild, s. 123
- (40) Hauenschild, s. 123
- (41) Z. A. Murat, Rusça-Özbekçe Botanik Terminler Sözlüğü, Taşkent, 1934

Üzerlik otunun yabancı kimyongillere ait bir bitki olduğunu belirtmiştik. **Rutaceae** ailesinde yer alan ve **sedef otu (ruta)** olarak adlandırılan bir başka bitkinin de, üzerlik otuyla yakın ilgisi vardır. Bu benzerlikten dolayı çoğu zaman iki ot birbirine karıştırıldığı görülür. Bu karışıklık sözlüklerde de dikkatimiz çekiyor. Söz gelimi Radloff sözlüğünde üzerlik'e karşılık olarak «ruta» (die Raute) açıklaması verilmiştir (42). Oysa ruta, rue, die Raute gibi adlar sedef otunun karşılıklarıdır. Üzerlik otunun karşılığı ise garmala, steppenraute, syria rue'dir.

Aslında bu karışıklığı büyük bir yanlış olarak görmemek gerekir. Çünkü, üzerlik otu, sedef otunu yabancı cinsidir (43). Nitekim, üzerlik otuna doğrudan doğruya yabancı sedef otu adının da verildiğini belirtmiştik.

Bizce, Divan'da Uç ve Barsgan dillerinde geçtiği belirtilen ilrük ve eldrük kelimeleri, aslında **sedef** otunun adıdır. Divân'ın en son yayımında da **ilrük** ve **elrük** kelimelerinin karşılığı çok isabetli bir şekilde «rue» "sedef otu" olarak verilmiştir (44). Yine Drevnetyrsky Slovar'da **ilrük** ve **eldrük** kelimelerine karşılık olarak «ruta» "sedef otu"; **üzerlik** ve **yüzerlik** kelimelerine karşılık olarak da peganum harmala yani **üzerlik** karşılığı verilmiştir (45). Clauson da köken bilgisi sözlüğünde **yüzerlik** kelimesinin açıklamasını yaparken **wild rue** "yabancı sedef otu" adını kullanıyor (46).

Oğuzcanın en önemli kolu Türkiye Türkçesinde yabancı, vahşi karşılığında kullanılan kelimelerden biri de yozdur. Gerek eski metinlerde, gerek ağızlarda kelimenin yabancı anlamında kullanıldığını tespit ediyoruz.

---

(42) Radloff, b. 1893

(43) Hüseyin Kazım Kadri, Türk Lügati, İstanbul, 1928, c. I, s. 384; Hauenschild, s. 123

(44) Mahmud al-Kaşgari, c. I, s. 134; c. II, s. 361;

(45) Drevnetyrsky Slovar, Leningrad, 1969; eldrük s. 170; elrük s. 171; üzerlik s. 630; yüzerlik s. 288

(46) Clauson, s. 988

Yoz yaşadım nefsim elinden kaçıp Üş
dahi kurtulazam ah ah

Kemâl Ümmi Dîvânı, 87

Bir yoz kısrak at ve üç re's arvana deve ve iki re's cam us öküz
ve...

Şerîyye Sicilleri, 6,77 (47)

Anadolu ağızlarında **yozun** yabancı anlamında kullanıldığını ve değeri düşük niteliksiz, cinsi bozuk karşılığında **yoz tavuk** "cinsi bozuk tavuk", **yoz keçi** "cinsi bozuk keçi" şeklinde yaşadığını Derleme Sözlüğü'nden öğreniyoruz (48). Türkçe Sözlük'te de kelimenin; doğada olduğu gibi kalarak işlenmemiş, anlamında kullanıldığını görüyoruz.

Sözlükte bu anlam ile ilgili olarak **yoz toprak** ve **yoz bitki** gibi örnekler verilmiştir (49).

Kanaatimizce **üzerlik/yüzerlik** kelimesi, birleşik bir kelimedir. Uç ve Barsgan dilinde **sedef otu** karşılığındaki **ilrük/eldrük** kelimesini Oğuzlar, **peganum harmala** için yabancı sedef otu anlamına gelmek üzere **yoz ilrük** (veya **yozeldrük**) olarak kullanmışlardır. Enkliz olayı ve gerileyici benzeşme sonucunda ilk kelimenin ünlüsü ü'ye dönüşmüştür. Metatez sonucunda l ve r yer değiştirmiş, daha sonra da i genişleme sonucu e'ye dönmüş, böylece kelime **yüzerlik** şekline gelmiştir. Oğuz grubunda görülen başta y ünsüzü düşmesi olayı sonucunda da **üzerlik** şekli ortaya çıkmıştır. Ancak, **yüzerlik** şekli de ağızlarımızda hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadır.

Çukurova'da Nazara Karşı Üzerlik Tütsüsü

Tütsü, Türk topluluklarında eskiden beri görülen bir tedavi ve büyüden, nazardan çeşitli tehlikelerden korunma şeklidir. Aksu'da bir Şaman ayinini seyreden Malov'un tespitlerine göre ayini yöneten bakışı, yaptığı tütsü ile bir hastayı iyileştirmeye çalışmıştır (50).

---

(47) Tarama Sözlüğü, c. VI, s.4680

(48) Derleme Sözlüğü, c. XI, s.4302

(49) Tarama Sözlüğü, c. II, s. 1642

(50) A. İnan, Şamanizm, Ankara, s. 111-112

Çukurova'da tütsü üzerlik ile yapılır. Halk arasında buna üzerlik tüttürmek, tütsü yapmak denir. Tütsü için üzerliğin yanında çörek otu, tuz, kuru karanfil kullanılırsa da tütsünün esas maddesi daima üzerliktir. Adana'da tütsünün sadece üzerlikle yapıldığı da görülmektedir.

Ali Rıza Yalman'ın tespitlerine göre Tarsus'ta tütsü için şu nesnelere kullanılmaktadır: «en aşağı yedi tane üzerlik, üç tane çörek otu, üç tane kekik otu, üç tane tuz, bir kıymık balmumu». Bu nesnelere bal mumu ile ezilmekte, hamur haline getirildikten sonra ateşe atılarak buğusu çıkarılmaktadır. Çıkan buğu ile de hastalar, nazara uğramış, cine periye tutulmuş kişiler tütsülenerek bu dertlerden kurtarılmaya çalışılmaktadır (51).

Bazı bölgelerimizde ise, tütsü için üzerlik tohumları tuz ile karıştırılmakta ve bu karışımın tütsüsü nazarlanan kişiye koklatılmakta veya kişi tütsünün üzerinden atlatılmaktadır (52).

Adana'da tütsü genellikle tavada yapılmaktadır. Tava ateşe kapalı olarak konulmakta, üzerlik patlamaya başladığı zaman tava ateşten indirilerek kapak açılmakta ve böylece dumanın nazara uğramış kişiye doğrudan yönelmesi sağlanmaktadır. Küçük çocuklar, bebekler tütsünün üzerinden geçirilir veya tütsü kabı onların etrafında dolaştırılır. Kişilerin tütsülenmesinden sonra sıra evin tütsülenmesine gelir. Tütsü kabındaki son dumanla ev tütsülenir. Bunun için kap evin içinde dolaştırılır. Evin tütsülenmesinin amacı sadece nazar değildir. Aynı zamanda evin içinde bir köşede saklanmış olan cinlerin de üzerlik tütsüsü sayesinde evden kaçacağına inanılmaktadır.

Üzerliğin tütsüde kullanılmasının amacı dumanın bol olması ve tohumların yanarken çatlayıp ses çıkarmalarıdır. Çıkan bu seslerle nazar eden kişinin nazarının bozulacağına gözlerinin patlayacağına inanılmaktadır. Bu inancı tütsü sırasında söylenen sanakalarla (tekerlemelerle) de dile getirilmektedir.

---

(51) A.R. Yalman, Cenupta Türkmen Oymakları, (Haz. S. Emir), Ankara, 1977, c. II, s. 495-496

(52) Zeki Çıkman, age, s. 58

Tütsü sırasında söylenen sanakalar hemen hemen bütün Türk topluluklarında birbirinin aynıdır.

Adana'da üzerlik kabının dolaştırılması ve dumanın kişilere yönetilmesi sırasında genellikle şu tekerleme söylenir:

Azara bozara
Kem gözler karara

veya

Hazara huzara Öküz
gelmiş pazara
....'ye nazar edenin
İki gözü bozara

Bölgemize göre farklı tekerlemelerden (sanakalardan) örnekler, bildirimizin ekinde yer almaktadır.

Tekerlemeler (Sanakalar)

Üzerlik ateşe atılırken:

Gelsin üzerlik, gitsin nazarlık
Üzerlik bin bir erlik (53) Üzerliğin

ateşte yakılması sırasında:

Çatır çatır çatlasın
Çatırtısı patlasın
....a nazar edenin
İki gözü patlasın (54)

---

(53) Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, TDK yayını, ankara, 1952, c. 6. 127

(54) Emrak, Nazar ve Söyleme, Başpınar dergisi, yıl 1, sayı 10, aralık, 1939, s. 10

Üzerliğin tütürülmesi sırasında:

Eş eşikten
Beş beşikten
Yassı dilden
Yaman gözden
Allah saklaya (55) Bir

başka tekerleme ise:

Üzerliksin havasın
Her sayrıya devasın
Arslan Ali Mürteza'nın zülfikarın kurtaransın
Bizi yavuz dilden, kem gözden
Cinlerin, perilerin, devlerin şerlerinden
Emin eyleyen sensin (56)

Benzer bir tekerleme:

Elemtere fiş, kem gözlere şiş

Üzerlik çatlasın; nazar eden patlasın (57) Azerbaycan'da
üzerlik tütürülürken de benzer tekerleme söylenmektedir:

Üzerliksen üzerliksen hevasen
Hezaran derde dermansen devasen (58)

veya

Üzerliksen hevasen
Her bir yerde sen olasan
Kada bele savaşan
Üzerlik dane dane
Tökülsün hare cane
Kohum ola yad ola
Gözü bu oddan yana
Altundaydı üzerlik

---

(55) Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, c. 6, s. 127

(56) A.R. Yalman, age, s. 496

(57) M. Halit Bayrı, Nazar ve Nazarlık, Türk Folkloru araştırmaları, c. 3, sayı
69, Nisan 1955, s. 1107

(58) H. Kazım Kadri, c. I, s. 383

Dütün ađdı üzerlik
Müşkil işim düşüpdür
Hudi hudi üzerlik (59)

Azerbaycan'da söylenen bir başka tekerleme ise:
Üzerlikler çırtıdasın Yaman gözler pırtıdasın (60)
şeklindedir.

---

(59) H. Kazım Kadri, c. I. s. 383-384

(60) Ehliman Ahundov, Azerbaycan **Halk** Yazını Örnekleri, (der. S.Tezcan),
TDK yayını, Ankara, 1978, s. 51